

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 53, Haziran/June 2025, 415-437

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/90764>

ISSN 2791-6812

Modern Dünyada Tevhid Paradigması: Yeni Bir Anlam ve Gelecek Arayışına İnanç Temelli Bir Yaklaşım

The Paradigm of Tawhîd in the Modern World: A Faith-based Approach to the
Quest for a New Meaning and Future

Yazar Bilgisi Author Information

İsmail POLAT

Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Öğretmen, Kırıkkale, Türkiye
Dr., Ministry of National Education, Teacher, Kırıkkale, Türkiye
ipolat09@hotmail.com, www.orcid.org/0000-0001-5744-7362

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1635300
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
7 Şubat/February 2025	13 Haziran/June 2025

Öz

Küreselleşme ve teknolojik ilerlemelerin etkisiyle dünyanın birbirine daha entegre hale geldiği ve insanların ortak bir küresel topluluk içinde yaşadığı günümüz dünyasında bireyin, toplumun ve insanlığın varoluşsal yönelimlerine dair yeni bir anlam ve gelecek arayışı, isteği ve olabilirliği tartışılmaktadır. Bu bağlamda bireysel ve toplumsal düzeyde modernitenin beraberinde getirdiği anlam krizleri ve gelecek kaygısı gibi sorunlar gündeme gelmekte ve inanç temelli bütüncül düşünce sistemlerinin, bu krizlere ve sorunlara karşı güçlü bir çözüm modeli oluşturabileceği belirtilmektedir.

Hiç kuşkusuz insanı, hayatını ve evreni bütüncül bir perspektifte algılamak ve anlamak önemlidir. Zira böyle bir perspektif bireylerin ve toplumların parçalanmışlık hissini aşmalarına ve hayatlarını anlamlı bir çerçevede yeniden düzenlemelerine olanak sağlar. Bu bağlamda geniş bir yelpazede çeşitli imkânlar ve açılımlar sunan bütüncül perspektiflerden biri de tevhid inancıdır. İnsanın varoluşunu, amaçlarını ve ilişkilerini ilahi bir düzen çerçevesinde anlamasını sağlayan tevhid, inanç temelli bütüncül bir yaklaşım olarak, bireyin ve toplumun yaşamını daha anlamlı ve uyumlu bir biçimde düzenlemesine katkıda bulunabilecek güçlü bir paradigma olarak görünmektedir. Eğer metodolojik bir olgu olarak algılanırsa tevhid inancının hayata ve evrene ilişkin bütünsel bir kavrayış sunması, geleceği veya hayatı, bireyi, toplumu, toplumsal dokuyu kendi amacı doğrultusunda oluşturmak istemesi kaçınılmaz olur. Bu nedenle, insanlık için yeni bir varoluşsal anlam ve gelecek vizyonu geliştirebilmek adına, tevhid inancını özüne uygun bir biçimde kavramak, yorumlamak ve açıklamak önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, tevhid inancının birey ve toplum üzerindeki dönüştürücü etkisi incelenmekte, insanın bireysel, toplumsal ve küresel düzlemdeki yaşamına dair yeni bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturma sürecindeki rolü ele alınmaktadır. Bu çerçevede ilk olarak tevhid inancının kavramsal çerçevesi ve bu bağlamda bu inanç sisteminin ontolojik, epistemolojik ve etik boyutları, ardından da bireyin, toplumun ve insanlığın yaşamına yön verecek yeni bir anlam ve gelecek perspektifinin oluşmasındaki etkileri irdelenmektedir. Kendine çizdiği sınırlar dâhilinde literatür taraması ve analitik yöntem kullanılarak hazırlanan bu çalışma, insanın kendisi, toplumu ve evrenle ilişkisini yeniden tanımlamasına imkân tanıyan bir anlam ve gelecek tasavvurunun oluşmasında tevhid inancının etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Teorik ve pratik boyutlarıyla tevhid inancının bireysel ve toplumsal dönüşüm üzerindeki etkilerini tartışarak, modern dünyanın ihtiyaçlarına bilimsel bir çerçevede cevap verebilecek inanç temelli bir model geliştirmeye katkıda bulunabilmekle önemli görülen bu çalışma şu sonuçlara ulaşmıştır.

Tevhid inancı, birey, toplum ve dünya düzeyinde bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturmada kapsamlı bir çerçeve sunmaktadır. Birey açısından tevhid, insanın kendisini bir yaratıcıya bağlı hissetmesini sağlayarak varoluşsal bir güven ve özgüven kazandırır. Bu inanç, bireyin hayatını sadece maddi çıkarlar değil, manevî ve ahlâkî değerler temelinde şekillendirmesine rehberlik eder. Toplum düzeyinde tevhid, adalet, merhamet, dayanışma, emanet, sorumluluk ve şura gibi değerleri merkeze alarak sosyal bağların güçlenmesine ve toplumsal barışın tesisine katkı sağlar. Özellikle adalet ilkesi, toplumsal düzenin sürdürülebilir bir temelde inşa edilmesine olanak tanır. Küresel ölçekte ise tevhid inancı, çevre sorunlarından kültürel çatışmalara kadar pek çok krize kapsamlı çözümler sunar. İnsanın doğayla

ilişkisinde sorumluluk bilinci oluşturur ve farklı kültür ve dinlerle ortak bir zeminde buluşmayı teşvik eder. Bunun yanı sıra, bilim ve teknolojiyi etik değerlerle bütünleştirerek insanlık için hem faydalı hem de sürdürülebilir bir gelecek inşa etme yolunda rehberlik eder. Son olarak tevhid inancı; insanın kendisi, toplum ve evrenle olan ilişkisini bütüncül bir yaklaşımla ele alan, bireyin, toplumun ve insanlığın varoluşsal anlam arayışına rehberlik eden ve insana geleceğe dair umut vadeden bir sistemdir. Modern dünyanın karmaşık sorunları karşısında tevhid, bireysel ve toplumsal düzeyde denge ve çözüm önerileri sunarak evrensel bir ilke olarak güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Felsefesi, Tevhid İnancı, Bütüncül Perspektif, Ontoloji, Epistemoloji

Abstract

In today's world, where globalization and technological advancements have led to a more interconnected global community, there is an increasing discourse on the desire, possibility, and pursuit of a new meaning and future for the existential orientations of individuals, societies, and humanity as a whole. In this context, modernity has brought about crises of meaning and concerns for the future at both individual and societal levels, and it is suggested that faith-based holistic systems of thought can provide powerful solutions to these crises and issues.

Undoubtedly, perceiving and understanding human beings, life, and the universe from a holistic perspective is of great importance. Such a perspective enables individuals and societies to overcome feelings of fragmentation and reorganize their lives within a meaningful framework. One of the holistic perspectives that offers various possibilities and openings is the belief in Tawhîd (divine unity). As a faith-based holistic approach, Tawhîd, which allows human beings to understand their existence, purposes, and relationships within a divine order, appears as a strong paradigm that can contribute to making individual and social life more meaningful and harmonious. If approached as a methodological phenomenon, the belief in Tawhîd inevitably leads to a comprehensive understanding of life and the universe and fosters the desire to shape the future, life, individuals, society, and social structure in accordance with its intrinsic purpose. Therefore, in order to develop a new existential meaning and vision of the future for humanity, it is crucial to understand, interpret, and explain the belief in Tawhîd in a manner faithful to its essence.

This study examines the transformative impact of the belief in Tawhîd on individuals and society and explores its role in forming a new perspective on meaning and the future of human life at the individual, societal, and global levels. Within this framework, the study first discusses the conceptual framework of Tawhîd, including its ontological, epistemological, and ethical dimensions. It then analyzes its influence on forming a new perspective on meaning and the future that can guide the lives of individuals, societies, and humanity. Using literature review and analytical methods within the boundaries it has defined, this study aims to reveal the effects of Tawhîd in constructing a vision of meaning and future that allows humans to redefine their relationship with themselves, society, and the universe. By discussing the theoretical and practical dimensions of the belief in Tawhîd and its impact on individual and societal transformation, the study seeks to contribute to the development of a faith-based model that can

scientifically respond to the needs of the modern world. The findings of the study are as follows:

The belief in Tawhîd provides a comprehensive framework for constructing a perspective on meaning and the future at the individual, societal, and global levels. For the individual, Tawhîd offers existential confidence and self-assurance by fostering a sense of connection to a Creator. It guides the individual to shape life not merely on material interests but also on spiritual and moral values. At the societal level, Tawhîd emphasizes values such as justice, compassion, solidarity, trust, responsibility, and consultation, thereby strengthening social bonds and contributing to the establishment of social peace. Especially the principle of justice allows for the construction of social order on a sustainable foundation. On a global scale, the belief in Tawhîd offers comprehensive solutions to various crises, from environmental issues to cultural conflicts. It cultivates a sense of responsibility in humanity's relationship with nature and promotes a common ground for engagement with different cultures and religions. Furthermore, it integrates science and technology with ethical values, guiding humanity toward building a beneficial and sustainable future. Ultimately, the belief in Tawhîd is a system that addresses the relationship between the individual, society, and the universe from a holistic perspective, guiding humanity in its quest for existential meaning and offering hope for the future. In the face of the complex problems of the modern world, Tawhîd maintains its relevance and significance as a universal principle by offering balance and solutions at both individual and societal levels.

Keywords: Islamic Philosophy, The Tawhîd Belief, Holistic Perspective, Ontology, Epistemology

Giriş

Günümüz dünyası, hızla değişen sosyal, kültürel ve teknolojik dinamikler nedeniyle derin bir anlam krizi ve geleceğe yönelik belirsizliklerle karşı karşıyadır.¹ Modern birey, maddi ilerlemenin artmasına rağmen manevî tatminsizlik, kimlik bunalımları ve toplumsal dayanışma eksiklikleri gibi sorunlarla mücadele etmekte ve manevî boşluk, yalnızlık ve toplumsal aidiyet hissinin kaybı gibi zorluklarla başa çıkmakta güçlük çekmektedir.² Bu bağlamda, yeni bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturma çabası, hem bireysel mutluluk hem de sürdürülebilir bir toplumsal düzenin inşası için kritik bir ihtiyaç olarak görülmektedir.³ Böyle bir perspektif, insanın varoluşsal sorularına yanıt ararken, etik değerler, adalet ve çevresel sorumluluk gibi evrensel ilkeleri merkeze almasını ve birey ile toplum arasında bütüncül bir denge kurmasını gerektirir. Çağdaş dünyanın anlam ve gelecek krizlerine karşı, inanç temelli yaklaşımlar bu sorunları yeniden şekillendirmede önemli bir rol üstlenmektedir. Bu bağlamda, tevhid inancının dönüştürücü bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Evrendeki her şeyin Allah'ın birliği ve mutlak egemenliği ile ilişkilendirilmesini sağlayan bütüncül yaklaşımıyla tevhid inancı, bireylerin ve toplumların

¹ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age* (Stanford: Stanford University Press, 1991), 181-185. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Zygmunt Bauman, *Liquid Modernity* (Cambridge: Polity Press, 2000), 1-13.

² Bauman, *Liquid Modernity*, 73-78; Giddens, *Modernity and Self-Identity*, 185-190; Viktor E. Frankl, *Man's Search for Meaning* (Boston: Beacon Press, 2006), 99-105.

³ Giddens, *Modernity and Self-Identity*, 214-216; Seyyid Hüseyin Nasr, *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man* (London: Allen & Unwin, 1968), 23-27.

parçalanmışlık hissini aşmalarına ve hayatlarını anlamlı bir çerçevede yeniden düzenlemelerine olanak sağlayabilir.

Bireysel düzeyde tevhid, modern dönemde yaygınlaşan, özellikle materyalist ve seküler yaklaşımların insanın varoluşsal sorularına tatmin edici cevaplar sunamaması nedeniyle ortaya çıkan anlam ve kimlik krizine karşı güçlü bir çözüm sunmaktadır.⁴ Bu çerçevede insanın maddi yönünün yanı sıra manevî yönüne de hitap ederek, bireyleri dünyayı ve kendilerini daha geniş bir bağlamda anlamlandırmaya yönlendiren tevhid inancı, bireye yaşamında bir merkez ve hedef sunmakla, hayatına düzen ve amaç kazandırmakta ve onu nihilizm ve anlamsızlık gibi çağdaş krizlerden kurtarmaktadır.⁵ Ayrıca bireyi evrendeki tüm varlıklarla uyum içinde yaşamaya teşvik eden tevhid, her şeyin aynı ilâhî kaynaktan geldiği anlayışıyla bireyin evrensel düzenle bütünleşmesine imkân tanır. Bu bütünleşme, yalnızlık hissini giderdiği gibi bireyin inanç ve düşünce dünyasında sağlam bir zemin oluşturur. Tevhide dayalı bir bakış açısının hayatın her alanında belirgin olmadığı durumlarda, zihni yapıda ikilem ve parçalanma oluşur. İslâmî literatürde şirk olarak ifade edilen bu parçalanma, insanın Allah'a, kendisine ve birlikte yaşadığı topluma yabancılaşmasını da beraberinde getirir.⁶

Toplumsal düzeyde ise tevhid, sosyal adalet, dayanışma, emanet, sorumluluk ve şura gibi değerleri teşvik ederek toplumsal krizlere çözüm sunmaktadır. Tevhid inancına göre tüm insanlar eşit ve aynı ilâhî yaratıcı tarafından var edilmiştir; bu da ayrımcılık, sömürü ve sosyal parçalanmayı reddeden bir dünya görüşünü desteklemektedir.⁷ Ayrıca, çevresel krizler bağlamında tevhid, doğanın Allah'ın bir emaneti olduğu bilinciyle insanın doğayla olan ilişkisini düzenlemekte ve sürdürülebilir bir çevre anlayışını benimsemeye teşvik etmektedir.⁸

Tevhid inancının bireysel ve toplumsal düzeydeki bütün bu etkileri, onun modern dünyanın anlam ve gelecek krizlerine karşı kapsamlı bir dönüşüm potansiyeli taşıdığını ve yeni bir anlam ve gelecek perspektifinin geliştirilmesine imkân sağladığını açıkça göstermektedir.

İslâm'ın temel doktrini olarak tevhid inancı üzerine teolojik, felsefî ve ahlâkî bağlamda pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak, tevhid inancının yeni bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturmadaki etkilerinin spesifik olarak incelendiği çalışmalar oldukça sınırlıdır. Bu çalışmalar genellikle modernizmin eleştirisini daha da derinleştirerek tevhid inancının bireylerin düşünce dünyasını nasıl şekillendirdiği ve yaşam biçimlerini nasıl etkilediği üzerine önemli tespitler içermektedir.⁹ Bu çerçevede, Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından

⁴ Nasr, *Man and Nature*, 33-37.

⁵ Nasr, *Man and Nature*, 45-50.

⁶ Ramazan Altıntaş, "İslam Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 111-112.

⁷ Nasr, *Man and Nature*, 57-62.

⁸ Nasr, *Man and Nature*, 70-75.

⁹ Geniş bilgi için bk. Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık: Modern Müslüman Zihniyeti ve İslami Reform*, çev. İhsan Durdu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2007); Seyyid Hüseyin Nasr, *Modern Dünyada Geleneksel İslam*, çev. A. Lütfi Kazancı (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998); Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam ve Ekolojik Kriz: Yeryüzü Hilafeti*, çev. İhsan Fazlıoğlu (İstanbul: İz Yayıncılık, 2002); Ali Şeriatî, *Tevhid: İnsan ve Toplum*, çev. Mehmet Akman (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993); Mehmet Aydın, *Modernleşme Sürecinde Din ve Düşünce* (2. Baskı) (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001); Fikrullah Çakmak, "Kur'an'da Tevhidin İnşa Süreci / The Establishment Process of Tawhid in Qur'an", *İLTED: İlahiyat Tetkikleri Dergisi / Journal of İlahiyat Researches* 49 (Haziran/June 2018/1): 83-103. doi: 10.29288/ilted.381446

düzenlenen “Hz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet” sempozyumunda sunulan tebliğler de tevhid inancının modern dünyada kazandığı yeni anlamlar ve geleceğe yönelik sunduğu perspektifler üzerine çok yönlü analizler sunmaktadır. Bu sempozyumda tevhid ve vahdet ontolojisi, İslâm’da ihtilaf ahlâkı ve tasavvuru, modernizm bağlamında tevhid ve vahdet gibi konular ele alınmış; tevhid inancının bireysel ve toplumsal hayat üzerindeki etkileri kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.¹⁰ Bu açıdan mevcut literatürün, konunun tarihsel ve teorik çerçevesini anlamak için önemli bir kaynak teşkil ettiği ve bu bağlamda gelecekte yapılacak çalışmalar için önemli bir temel oluşturduğu söylenebilir.

Kuşkusuz tevhid inancının entelektüel ve manevî boyutlarının derinlemesine incelenmesi, hem İslâm düşüncesine hem de modern dünyada manevî yaşamın anlaşılmasına önemli katkılar sağlayacaktır. Özellikle küresel ölçekte yaşanan anlam krizleri ve geleceğe dair belirsizlikler, tevhid inancının sunduğu bütüncül yaklaşımın yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada, tevhid inancının yeni bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturmadaki etkileri spesifik olarak ele alınmaktadır. Bu çerçevede öncelikle tevhid inancının kavramsal çerçevesi, ardından da birey ve toplum üzerindeki dönüştürücü etkileri irdelenmektedir. Çalışma, kendine çizdiği sınırlar dâhilinde ontolojik, epistemolojik ve etik açıdan tevhid inancının, modern dünyanın anlam ve gelecek krizlerine nasıl bir çözüm sunduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Konuyla ilgili akademik kaynaklarda ve yayınlarda literatür taraması yapılarak hazırlanan bu çalışma, tevhid inancının ontolojik temellerini evrensel düzen anlayışıyla, epistemolojik boyutlarını bilginin kaynağı ve bütünlüğüyle, etik katkılarını ise sosyal adalet ve dayanışma ilkeleriyle ilişkilendirerek literatüre katkı sağlamayı hedeflemektedir. Hem felsefi hem de pratik düzeyde yeni bir perspektif sunan bu çalışma, bireysel ve toplumsal dönüşüm süreçlerine tevhid inancı ekseninde bir temel oluşturmayı önermektedir. Bu bağlamda tevhid inancının modern dünyada yeni bir anlam ve gelecek perspektifi geliştirmede etkili olabileceği iddiasında olan bu çalışmanın, bireysel ve toplumsal dönüşüm süreçlerinde bütüncül ve manevî yaklaşımlar geliştirilmesine yönelik yeni ufuklar açması ümit edilmektedir.

1. Tevhid İnancı: Kavramsal Çerçeve

Rasyonel düşüncenin etkisi altında ortaya çıkan çeşitli yaklaşımlardan farklı olarak daha kapsamlı, bütünsel bir perspektif sunan tevhid inancı, maddi ve düşünsel alanlarda algıladığımız her şeyin temel kaynağı olarak bambaşka bir nedeni varsayar. Ona göre bir ve eşsiz olan bu neden varlığı kendinde zorunlu (*vâcibü'l-vücûd*) olan yüce Allah’tır.¹¹ Gönderilmiş bir elçi ve indirilmiş bir kitap olmadan isim, sıfat ve filleri ile onu anlamak ve bilmek mümkün değildir.¹² İnsanlar bu mutlak varlığı kabul ettiğinde, hayata, evrene ve evrenin içindeki tüm varlıklara dair bütünsel bir bakış; geliştirmek durumunda oldukları tüm ilişkilere dair evrensel bir kavrayış kazanacaktır. Başka bir ifade ile mutlak, değişmez ve kesin bir gerçekliği ifade eden tevhid inancı ve bu inancın değişmez asli unsurları, anahtar terimleri bu inancı kabul edenler için bir ilke, bir değer oluşturacak, İslâm düşüncesine özgü teolojik ve felsefi epistemolojilerde, bilginin kaynağına, yapısına ve amacına dair metodolojik olarak işlev görecektir.

¹⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı, *Hiz. Peygamber, Tevhid ve Vahdet*, Sempozyum Tebliğleri, 2016.

¹¹ el-İhlâs 112/1-4.

¹² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-Ekber*, şrh. Ali el-Kârî (Beyrut: y.y., 1984), 301-302; Ebû'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, thk. Muhammed Sâlih Farfûr (Dimaşk: Mektebetu Dâru'l-Farfûr, 2000), 55-56.

Tevhid inancının bu çok boyutlu yapısı, yeni bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturmak için de pek çok imkân ve açılım sunmaktadır. Bu nedenle, tevhid inancının boyutlarını, anlamak ve analiz etmek önem arz etmektedir. Bunu başıbarıldığımız zaman, yani tevhid inancının ontolojik, epistemolojik ve etik boyutlarını hiçbir önemli ayrıntıyı atlamadan ortaya koyduğumuz zaman, tevhid inancının yeni bir anlam ve gelecek perspektifi oluşturmaya ilişkin etkilerinden söz etme imkânı bulabiliriz.

1.1. Tevhid İnancının Ontolojik Boyutu: Varlık Birliği ve Düzen Anlayışı

Ontoloji, "varlık nedir?" sorusuna yanıt arayan ve varlıkların doğası, temel ilkeleri, kategorileri ile aralarındaki ilişkileri inceleyen felsefi bir disiplindir.¹³ Bu alan, var olanın ne şekilde ve hangi düzeylerde var olduğunu açıklamaya yönelik sistematik bir çaba içerir.¹⁴

Ontolojik açıdan tevhid inancı, Allah'ın birliği ve mutlaklığı ilkesine dayanır. Tüm varlıkların kaynağının ve hakikatinin tek bir yaratıcıda birleştiğini kabul eden tevhid, evrenin düzeni ve işleyişinin bir bütünlük içinde algılanması gerektiğini belirtir. Nitekim Kur'ân, tevhid inancının ontolojik bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir.¹⁵ Buna göre Allah'ın mutlak birliği, varlıkların içsel düzeni ve aralarındaki ilişkilerin mahiyetine ilişkin ontolojik bir temel oluşturur. Varlıkların içsel düzenine ve aralarındaki ilişkilere dair önemli anlamlar içeren pek çok ayet, tabiatta gözlemlenen mükemmel ahenk ve düzenin, yüce Allah'ın birliğine işaret ettiğini vurgulamaktadır.¹⁶ Evrendeki bu mükemmel düzen ve uyum, Mâtürîdî kelimasında zikredilen aklî delillerin temel dayanaklarından birini oluşturur. Literatürde "burhân-ı temânu" olarak bilinen bu delil, birden fazla tanrının var olması durumunda evrende irade çatışmalarının kaçınılmaz hale geleceğini ve düzenin bozulacağını öne sürer. Buna göre, eğer birden fazla tanrı olsaydı, her biri kendi iradesi ve gücünü kullanarak evreni yönetmeye çalışırdı. Bu durum, evrendeki düzenin bozulmasına ve kaosun ortaya çıkmasına sebep olurdu. Ancak evrende gözlemlenen düzen ve uyum, tek bir yaratıcı olan Allah'ın varlığını ve birliğini göstermektedir.¹⁷ Bu bağlamda, tevhid inancı, varlığın parçalanamaz bir bütün olduğunu ve bu bütünün ilâhî bir irade tarafından kuşatıldığını ortaya koyar. Buna göre varlık âleminin her bir unsuru, ilâhî düzenin bir parçası olarak anlam kazanırken, insan da bu düzenin bilinçli bir öznesi olarak konumlanır.¹⁸

Tevhidin, evrendeki çokluğu birliğin farklı tezahürleri olarak görmesi, İslâm düşüncesinde doğa ve toplum anlayışını derinden etkilemiş ve şekillendirmiştir. Bu bağlamda, filozofların geliştirdiği varlık kavramı, tevhid anlayışına zengin bir düşünsel temel sunmuştur. Örneğin, İbn Sînâ (980-1037) ve İbn Rüşd (1126-1198) gibi filozoflar, tevhidin varlık birliği anlayışını felsefi bir çerçevede ele alarak evrenin düzeninin neden-sonuç ilişkisi bağlamında okunabileceğini ifade etmişlerdir.

İbn Sînâ, varlık konusunu ele alırken, var olan her şeyin ya zorunlu ya da mümkün olduğunu ifade eder. Ona göre varlık eğer zorunlu olan ise vâcibü'l-vücûddur ve aranan da

¹³ Yıldırım Torun, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Orion Kitabevi, 2018), s. 15.

¹⁴ Martin Heidegger, *Being and Time*, çev. J. Staunbaugh (New York: State University of New York Press, 1996), 272. Ayrıca geniş bilgi için bk. Willard Van Orman Quine, *Word and Object* (Cambridge: MIT Press, 1960).

¹⁵ *Kur'ân Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), Enbiya 21/22.

¹⁶ el-Hicr 15/16; es-Secde 32/7; Fussilet 41/10-12; Kâf 50/6; el-Mülk 67/3-4

¹⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), s. 37-42.

¹⁸ Seyyid Hüseyin Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, 1985, 260.

odur. Eğer varlık mümkün olan ise varlığını vâcibü'l-vücûda borçludur.¹⁹ İbn Sînâ'nın bu görüşü, ilk bakışta karmaşık gibi görünse de, teorik düzeyde varlık fikrinin çoklukla ilişkisini belirli bir düzen veya varlık mertebeleri bağlamında hiyerarşik bir yapı içinde ele aldığını göstermektedir. Buna göre bir şeyin "var" olduğunu söylemek, aynı zamanda onun "bir" olduğunu söylemekle eşdeğerdir. Her ne kadar çokluk, birliğin doğasına uzak olsa da, zaman zaman çokluk içinde birliğe de işaret edilebilir. İbn Sînâ'nın bu görüşleri, tevhidin ontolojik boyutunu anlamamıza katkı sağlamaktadır.

İbn Rüşd ise nizam deliliyle, evrendeki düzenin ve uyumun rastlantısal değil, ilâhî bir hikmetin eseri olduğunu akıl yoluyla kanıtlamaya çalışır. Ona göre, varlığın birliği ve evrendeki düzen, bilinçli bir iradenin varlığını açıkça göstermektedir. Daha açık bir ifadeyle İbn Rüşd'e göre, evrendeki düzenli işleyiş ve her şeyin belirli bir amacının olması, Allah'ın birliğinin en açık yansımasıdır. Bu düzen, varlıkların uyum içinde bir arada bulunmasını ve her birinin ilâhî hikmetle belirlenmiş bir amaca hizmet etmesini sağlamaktadır.²⁰ Ontolojik açıdan, İbn Rüşd'ün bu görüşü, Allah'ın varlığının ve birliğinin, evrendeki her şeyin varoluş sebebi olarak anlaşılmasını desteklemektedir.

Bu ilâhî düzen, yalnızca varlıkların birbiriyle uyumunu değil, aynı zamanda insanın evrendeki konumunu da belirlemektedir. Tevhidin ontolojik boyutu, insanın hem bu düzenin bilinçli bir öznesi olarak hem de sorumluluk sahibi bir varlık olarak tanımlanmasını sağlamaktadır. Buna göre tevhid, insanın ontolojik birliğin farkında olarak, kendisini sadece bireysel bir varlık değil, ilâhî düzenin ayrılmaz bir parçası olarak görmesini sağlar.²¹ İnsanın varlık içindeki konumu, aynı zamanda onun sorumluluk alanını da belirlemektedir. Bu perspektif, etik ve ahlâkî sorumlulukların ilahi düzenle uyumlu bir şekilde yerine getirilmesini teşvik etmektedir.

1.2. Tevhid İnancının Epistemolojik Boyutu: Bilginin Kaynağı ve Bütünlüğü

Epistemoloji, bilginin doğası, kaynağı ve sınırlarını inceleyen felsefi bir disiplindir. Türkçede Bilgi Felsefesi olarak adlandırılan epistemoloji; "bilgi nedir?", "bilgi nasıl elde edilir?" ve "ne tür bilgiler kesin kabul edilebilir?" gibi temel soruları ele alır ve bilginin doğruluk, inanç ve gerekçelendirme gibi bileşenlerini analiz eder.²²

Epistemolojik açıdan tevhid inancı, bilginin kaynağı, değeri ve sınırları üzerine özgün bir yaklaşım oraya koyar. Çünkü bu inanç, bilginin ontolojik temelini ilâhî varlıkta bulur. İslâm epistemolojisine göre bilginin nihai kaynağı Allah'tır; zira O, mutlak hakikatin ve evrensel düzenin temelidir. Bu anlayış çerçevesinde insan bilgisi sınırlıdır ve ancak ilâhî bilginin bir yansıması olarak anlam kazanabilir.²³

Tevhid inancı, bilginin bu ilâhî kaynağını kabul ederken, aynı zamanda bu bilginin evrensel bir bütünlüğe sahip olduğunu da öne sürer. Bu bağlamda, İslâm epistemolojisi, bilgiyi hem akıl yoluyla elde edilen soyut kavramlar hem de Allah'ın yaratmış olduğu evrensel düzenin bir parçası olarak kabul eder. Bu nedenle tevhidin epistemolojik boyutunun temel ilkelerinden biri, bilginin birliğidir. Her şeyin kökeni bir olan Allah'tan

¹⁹ Ebû Alî el-Hüseyin b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, "Er-Risâletü'l-Arşîyye fî Hakîkatî't-Tevhîd ve İsbâtî'n-Nübüvve", *Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya (İstanbul: y.y., 2007), 309-313.

²⁰ İbn Rüşd, *el-Keşf*, nşr. Mustafa Abdülcevâd İmrânî (Kahire: y.y., 1968), 70-77.

²¹ Ziauddin Sardar, *Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come* (London: Mansell Publishing Limited, 1989), 27.

²² Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları, 1999), 213-220.

²³ en-Nisâ 4/113.

türediği için, bilgi de bu birliğin bir parçasıdır. Bu durum, İslâm düşüncesinde bilginin tek bir kaynaktan, yani Allah'tan türediği inancını pekiştirmektedir. İslâm epistemolojisine göre insan, evrendeki bilgiyi keşfederken yalnızca Allah'ın yarattığı düzeni anlamaya çalışır. Bu yaklaşım, bilginin parçalara ayrılmadığını ve her şeyin birbiriyle ilişkili bir bütünlük içinde var olduğunu göstermektedir. Fârâbî (872-950), İbn Sînâ (980-1037) ve Gazzâlî (1058-1111) gibi düşünürler, bilginin sistematik bir şekilde evrenin çeşitli katmanlarında var olduğunu savunmuşlar ve bilginin birliğini hem metafizik hem de epistemolojik düzeyde ele almışlardır.

Bilgiye ulaşmada aklın önemi üzerinde duran, mantığı hem felsefi hem de bilimsel düşüncenin vazgeçilmez bir aracı olarak gören Fârâbî, evrendeki düzen ve ahengi, bir İlk Sebep'e, yani Allah'a dayandırmaktadır. Ona göre bu düzen, bilginin nesnel ve tutarlı bir temele oturmasını sağlar.²⁴ Fârâbî'nin bu yaklaşımı, tevhidin epistemolojik boyutuna uygun olarak, bilginin kaynağı olan ilâhî hikmetin akıl yoluyla kavranabileceğini savunur.

Epistemolojiyi daha da derinleştirerek tevhid inancının bilginin bütünlüğü üzerindeki etkisini ele alan İbn Sînâ, bilginin hem duyuşsal algılara hem de aklın soyutlama yeteneğine dayandığını ifade etmiştir. İbn Sînâ'nın tevhid anlayışı, duyuşsal, aklî ve ilâhî gibi bilginin farklı düzeylerinin birbirini tamamladığı bir bütünlük içerdiğini vurgular. Bu düşünce, onun "Burhan" teorisinde belirginleşir; burada, kesin bilgiye ulaşmak için mantıksal bir süreç olan burhan, tevhidi bir bağlamda ele alınır.²⁵ İbn Sînâ'nın bu yaklaşımı, tevhidin epistemolojik temellerine uygun olarak, bilginin hem rasyonel hem de vahiyden kaynaklanan bir boyutu olduğunu ortaya koymaktadır.

Gazzâlî ise, bilgiye ulaşmada akıl ve vahiy arasında denge kurmaya çalışmış ve bu çerçevede tevhid anlayışını merkeze almıştır. Gazzâlî, bilginin doğruluğunu hem aklî hem de manevî sezgilerle doğrulayan bir yaklaşımı savunmuştur. Ona göre insanın hakikate ulaşma çabası, Allah'ın birliği ve mutlak ilmi üzerine temellendirilmelidir. Gazzâlî, *İhya-u Ulumiddin* adlı eserinde, ilâhî bilginin insana vahiy ve sezgi yoluyla ulaştığını, ancak aklın da bu bilginin anlaşılmasında vazgeçilmez bir araç olduğunu ifade etmiştir.²⁶ Gazzâlî'nin tevhid merkezli epistemolojisi, bilginin kaynağı olarak Allah'ı işaret ederken, insan aklının bu bilgiyi anlamlandırmadaki rolünü de kabul eder.

Bu düşünürlerin sistematik akıl yürütme yöntemleri, tevhidin epistemolojik temellerini destekleyen önemli katkılar sağlamaktadır. Fârâbî'nin mantık vurgusu, İbn Sînâ'nın bilginin bütünlüğü anlayışı ve Gazâlî'nin akıl ile vahiy arasındaki dengeyi kurma çabası, İslâm düşüncesinde tevhidin bilginin üretimi ve yorumlanması üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır.

Epistemolojik açıdan tevhid, bilginin doğru ve güvenilir olabilmesi için onun Allah'ın iradesine uygun olması gerektiğini de öngörür. Kur'an, bilgiye olan yaklaşımda doğru bilginin ancak Allah'a yönelmekle elde edilebileceğini belirtir:

"Allah âlimdir, hâkimdir."²⁷

²⁴ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, "İhsâu'l-Ulûm", *Mantiğa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 92-127.

²⁵ Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî b. Sînâ, *Kitâbü's-Sıfâ* (Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 1981), 25-27.

²⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî, *İhya-u Ulumiddin* (Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1993), Cilt 1, 54-56,

²⁷ Hucurât 49/8.

Bu ayeti yüce Allah'ın kudreti açısından yorumlayan Fahrüddîn er-Razi, bütün varlıkların nihai anlamda Allah'ın gücüne ve kudretine boyun eğdiğini ve bu nedenle Allah'tan habersiz yeryüzünde hiçbir oluş ve yaratılış imkânının olmadığını belirtmektedir. Ona göre her şeyin bilgisi Allah'ın katındadır.²⁸ Bu, insanın bilgi edinme sürecinde doğru yöntemi takip etmesi gerektiği anlamına gelir. Bu açıdan bakıldığında İslâm epistemolojisinde bilgi, yalnızca akıl yürütme ya da gözlemle değil, aynı zamanda vahiy ve ilâhî öğretilerle de şekillenmektedir. Buna göre vahiy, insanın sınırlı aklının ötesinde bir bilgi kaynağı olarak kabul edilir ve bu da tevhidin epistemolojik boyutunun temel taşlarından birini oluşturur. Böylece, doğru bilgiye ulaşmada vahyin rehberliği, akıl ve gözlemin tamamlayıcısı olarak görülür.

Tevhidin epistemolojik boyutunda bilginin bütünlüğü, insanın ahlâkî ve manevî gelişiminin de göz önünde bulundurulmasını gerektirmektedir. İslâm düşüncesinde bilgi, ahlâkî ve dini ilkelerle uyum içinde olmalıdır. Bu bağlamda, bilgiye ulaşma süreci, sadece entelektüel bir faaliyet değil, aynı zamanda bireyin manevî ve etik gelişimine hizmet eden bir yolculuktur. Tevhid inancı, bilginin birliğini ve bütünlüğünü kabul ederek, bilgiyi sadece entelektüel bir araç olarak görmekle kalmaz, aynı zamanda bilgiye ahlâkî ve dini bir boyut da ekler. İbnü'l-Arabî (1165-1240) gibi sûfîler, bilginin insan ruhunu dönüştürmesi gerektiğini vurgulamış ve bilgiyi, insanın ruhsal gelişimi ile ilişkilendirmiştir. Bu bağlamda, insanın varoluşunu evrenin amacı olarak değerlendiren İbnü'l-Arabî, insanı bilmenin öncelikli olduğunu savunur. Ona göre insan, âlemin ruhu ve anlamıdır. Ontolojik olarak, insanın temeli, evreni de var eden Allah'tır, bu da insana özel ve özgün bir değer kazandırır. İbnü'l-Arabî'ye göre, insan ancak bu "ilâhî öz"ü yaşantıladıkça hayata ve ölüme ilişkin süreçlerin anlamını kavrayabilir. Bu öz, Hak'tan başka bir şey olmayıp, insanlar, yaşantıları aracılığıyla bu özü işlevsel kılabilirler.²⁹

Böylece epistemolojik anlamda bilginin kaynağını, bütünlüğünü ve doğruluğunu belirleyen tevhid inancı, onu hem entelektüel hem de ahlâkî bir değer olarak görmekte ve insanın bilgiye ulaşma sürecinde sorumluluk taşıması gerektiğini ortaya koymaktadır.

1.3. Tevhid İnancının Etik Boyutu: Adalet, Dürüstlük ve Bilimsel Tutarlılık

Etik; doğru ve yanlış, iyi ve kötü gibi kavramların incelenmesiyle ilgilenen felsefi bir disiplindir. Bireylerin ve toplumların eylemlerinin ahlâkî doğruluğunu sorgulayarak, eylemlerin hangi ölçütlere göre değerlendirilmesi gerektiğini araştıran etik, bireylerin davranışlarını yönlendiren ilkeleri ve normları oluştururken aynı zamanda ahlâkî değerlerin de temellerini atar. Bu bağlamda etik, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde eylemlerin doğruluğunu belirleyen bir rehber işlevi görür.³⁰

Etik anlamda tevhid inancı; adalet, dürüstlük ve bilimsel tutarlılık gibi temel değerlerin inançla doğrudan ilişkilendirildiği bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçeve, İslâm düşüncesinde özel bir derinlik kazanmış ve çeşitli geleneklerde farklı biçimlerde yorumlanmıştır. Tevhidin etik boyutu, varlığın birliğinden doğan ahlâkî sorumlulukları temel alarak, insanın evrende Allah'ın yaratmış olduğu düzenle uyum içinde yaşaması gerektiğini vurgular. Bu anlayışa göre tevhid, sadece dini bir inanç meselesi değil, aynı zamanda

²⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, thk. Seyyid İmran (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 2012), Cilt, 13, 160.

²⁹ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gencosman (İstanbul, 1992), 278. Ayrıca geniş bilgi için bk. Seyfullah Sevim, *İslam Düşüncesinde Marifet ve İbn Arabî* (İstanbul, 1997).

³⁰ Arslan, *Felsefeye Giriş*, 115.

bireylerin toplumsal ve etik sorumluluklarını da belirler.³¹ Bu bağlamda, tevhidin etik boyutunun en belirgin yansımalarından biri adalet ilkesidir.

Adalet, İslâm ahlakının temel ilkelerinden biri olarak, tevhidin etik yansıması şeklinde bireyden topluma uzanan geniş bir sorumluluk alanı oluşturur. Kur'ân'da bu sorumluluk açık biçimde belirtilmiştir:

“Gerçekten Allah, adaleti, iyiliği ve yakınlarla vermeyi emreder.”³²

Kelam geleneğinde bu mesele daha çok ilahî adaletin anlamı ve insan fiillerinin Allah'ın adaletiyle ilişkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle Mu'tezile, ilahî adaleti özgür irade temelinde açıklamaya çalışmıştır. Felsefi gelenekte Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürler adaleti, kozmik düzenin yansıması olarak ele almışlardır. Tasavvuf geleneği ise adaleti, nefsin terbiyesi ve hak üzerine yaşamak şeklinde bireysel ahlakın temeline yerleştirmiştir.³³ Bu çerçevede tevhid inancı, adaleti yalnızca toplumsal düzenin değil, aynı zamanda varoluşsal bütünlüğün merkezine yerleştirir. İnsan, bu anlayışla yalnızca diğer insanlarla değil, tüm varlıkla da adil bir ilişki kurmaya çağılır.

Tevhidin etik ilkelerinden bir diğeri ise dürüstlüktür. İslâm, dürüstlüğü yalnızca sosyal ilişkilerde bir gereklilik olarak görmekle kalmaz, aynı zamanda insanın kendi nefesine karşı da dürüst olmasını öğütler. Kur'ân'da dürüstlük, kişiler arası ilişkilerde olduğu kadar, bireyin içsel tutumlarında da gerekli bir erdem olarak vurgulanır.³⁴ Buna göre tevhid inancı, Allah'a duyulan teslimiyetin bir sonucu olarak bireyi tüm eylemlerinde ve sözlerinde dürüst olmaya çağırmaktadır. Bu perspektif, bilimsel çalışmalarda da dürüstlüğü, sahil bilgi üretimini ve doğru metodolojilerle araştırma yapmayı teşvik eder. İslâm düşüncesine göre, bilgi ve dürüstlük birbirini tamamlar. Zira doğru bilgi ancak dürüst bir yaklaşım ile elde edilebilir.³⁵

Tevhid inancının etik boyutunun diğeri bir önemli öğesi de bilimsel tutarlılıktır. Tevhidin epistemolojik bir yönü olduğu gibi, bilimsel düşünceyi şekillendiren etik bir yönü de vardır. Tevhid inancı, evrendeki her şeyin birbiriyle uyumlu bir şekilde yaratıldığını kabul eder ve bu uyum, bilimsel araştırmaların temelinde de geçerlidir. Bilimsel tutarlılık, doğadaki yasa ve ilkelerin birbirini çelişmeden izlediği bir düzeni ortaya koymayı amaçlar. İslâm düşüncesinde bilimsel tutarlılık, Allah'ın yarattığı düzenin bir yansıması olarak görülür ve bilimsel araştırmalar bu düzeni keşfetmeye yönelik olmalıdır. İbn Sînâ, bilimsel yöntemin doğruluğunu ve tutarlılığını, Allah'ın yarattığı evrensel düzenle uyumlu olduğu sürece geçerli olduğunu kabul etmiştir.³⁶ Aynı şekilde, İbn Rüşd de akıl yürütme ve mantıkla, evrende var olan düzenin keşfi arasında bir ilişki kurmuş ve bilimsel tutarlılığın, evrendeki yaratılışın bir yansıması olduğuna dikkat çekmiştir.³⁷

Sonuç olarak, tevhid inancının etik boyutu, adalet, dürüstlük ve bilimsel tutarlılık gibi temel değerlerle şekillenir. Bu değerler, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde insanların

³¹ Seyyid Hüseyin Nasr, *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity* (HarperOne, 2004), s. 85-102.

³² en-Nahl 16/90.

³³ Geniş bilgi için bk. Kolektif, *İslam Düşüncesinde Adalet*, ed. Ömer Türker ve Yunus Kaplan (İstanbul: Fikir Kitap, 2024).

³⁴ el-Ahzâb 33/70.

³⁵ Geniş bilgi için bk. Osman Şimşek, “7-19. Yüzyıl Sürecinde Tevhidi Düşünce'ye Göre Bilgi İnşa Etmedeki Öncü Türk-Bilgeleri”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum / Education And Society In The 21st Century* 8/22 (2019): 17-52.

³⁶ Nasr, *İslam Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, 261.

³⁷ İbn Rüşd, *Faslü'l-Makal*, çev. B. Karlağa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1992), 30, 53-57.

doğru ve adil bir yaşam sürmelerini sağlarken bilimsel araştırmalarda da doğru bilgiye ulaşmanın ve evrendeki düzeni anlamının önünü açar. Böylece tevhid, insanları sadece dini ve ahlâkî sorumluluklarını yerine getirmeye çağırmakla kalmaz, aynı zamanda bilimsel çalışmalarda da dürüstlük ve tutarlılıkla hareket etmelerini teşvik eder.

Bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki, tevhid inancının ontolojik, epistemolojik ve etik boyutları, bireylerin evreni ve yaşamı anlamlandırma biçimini ve bu doğrultuda bir gelecek inşa etme perspektifini derinden etkileyen temel unsurlar olarak öne çıkmaktadır. İnsanın hem bireysel yaşamını hem de toplumsal ilişkilerini Allah'ın birliğine dayalı olarak düzenlemesine olanak veren bu bütünsel yaklaşım, modern dünyanın karmaşık problemleri karşısında, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yeni bir anlam ve gelecek arayışını karşılamak için güçlü bir temel sunmaktadır.

2. Anlam Perspektifi Oluşturmada Tevhid İnancının Etkisi

Modern toplumlarda bireyin yaşadığı yabancılaşma ve manevî boşluk, hızlı toplumsal değişimlerin ve sekülerleşme süreçlerinin derin etkisiyle şekillenmiştir. Endüstri devrimi, kapitalizmin yükselişi ve teknolojinin hayatın her alanına nüfuz etmesi, bireyi geleneksel anlam kaynaklarından uzaklaştırmıştır. Bu süreç, bireysel özgürlüğün artışı gibi olumlu sonuçlar doğurmuş olsa da, bireyin kendini hem toplumdan hem de manevî değerlerden kopmuş hissetmesine neden olmuştur.³⁸ Max Weber (1860-1920), modern toplumların “demir kafesi” (*iron cage*) olarak tanımladığı bu durumu, bireyin rasyonelleşme ve bürokrasi içinde boğulması ve anlamdan uzaklaşması olarak ifade eder.³⁹ Yabancılaşma, bireyin yalnızca topluma değil, aynı zamanda kendisine ve doğasına da yabancılaşmasına yol açar. Karl Marx (1818-1883), bu durumu ekonomik temeller üzerinden açıklamış ve bireyin, ürettiği şeyle ve üretim süreciyle arasındaki bağın kopmasını modern yabancılaşmanın merkezine yerleştirmiştir.⁴⁰

Manevî boşluk ise, bireyin modern yaşamın hızında ve materyalist değerler içinde kendini anlamlandıramamasının bir sonucu olarak ortaya çıkar. Viktor Frankl, bu durumu “varoluşsal boşluk” olarak adlandırır ve bireyin hayatında anlam eksikliğinin ruhsal çöküşlere yol açabileceğini vurgular.⁴¹ Geleneksel toplumlarda din, ahlâk ve toplumsal değerler, bireyin hayatını anlamlandırmasında temel bir rol oynarken, modern toplumlarda bu değerler yerini bireysel tercihlere ve piyasa odaklı normlara bırakmıştır. Sonuç olarak, birey, kendini yalnızca ekonomik başarı ve tüketimle tanımlamakta; bu da onun derin bir manevî doyumsuzluk yaşamasına neden olmaktadır. Bu bağlamda anlam krizi, modern insanın hem bireysel hem de toplumsal düzeyde karşılaştığı en büyük meydan okumalar arasında yer almakta ve insanı manevî bir yeniden yapılanmaya yönelten bir çağrı olarak değerlendirilmektedir.⁴²

Bu çağrıya cevap verebilecek sistem, bireyin hem varoluşsal anlam arayışını hem de toplumsal düzen ihtiyacını karşılayan bütüncül bir çerçeve sunmalıdır. Bu bağlamda, tevhid inancına dayalı bir manevî ve ahlâkî sistem, modern anlam krizine yanıt verebilecek güçlü bir çözüm önerisi olarak öne çıkmaktadır. Modern dünyanın bireyi yalnızca bir tüketici veya

³⁸ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji* (İstanbul: Der Yayınları, 2000), 293-298.

³⁹ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. Talcott Parsons (Routledge, 1992), 181.

⁴⁰ Karl Marx, *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, trans. Martin Milligan (Progress Publishers, 1977), 67.

⁴¹ Frankl, *Man's Search for Meaning*, 110.

⁴² Frankl, *Man's Search for Meaning*, 20-50.

üretici olarak gören parçacı yaklaşımına karşı, tevhid inancı, insanın hayatını bütüncül bir perspektifle anlamlandırmasını sağlayan temel bir ilke olarak yaşamın tüm alanlarına entegre edilebilir. Zira tevhid, insanı yalnızca ekonomik çıkarları doğrultusunda hareket eden bir varlık değil; anlam arayan, değer üreten ve sorumluluk taşıyan bir özne olarak konumlandırır. Bu yaklaşım, bireyin hayatını yalnızca ekonomik ya da pragmatik değerler temelinde değil; ahlâkî, metafizik ve sorumluluk temelli bir çerçevede anlamlandırmasını mümkün kılar. Bu anlamda bireysel, toplumsal ve kozmolojik düzeyde bir düzen ve anlam arayışı sunan tevhid inancı, bireyin kendi varoluşunu, eylemlerini ve sosyal ilişkilerini Allah'ın birliği ve iradesi çerçevesinde tanımlaması ve düzenlemesini ifade eder. Nitekim Kur'an, hayatın tüm yönlerinin tevhid ilkesiyle şekillendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır:

“De ki: Benim namazım, ibadetlerim, hayatım ve ölümüm âlemlerin Rabbi olan Allah içindir”⁴³

Bu ayette yer alan anlamlara baktığımızda tevhidin sadece ibadetlerle sınırlı olmadığını aynı zamanda insanın sosyal, siyasal ve ekonomik düzeninde de merkezi bir role sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁴⁴ Allah'ın birliğine dayalı bir yaşam, bu anlamda bireyin iç dünyasında bir denge ve huzur oluştururken toplumsal düzeyde de adalet, hikmet ve dayanışma gibi erdemlerin yayılmasını sağlar. Bu sayede insan, hem ibadet hayatında hem de günlük yaşamında bir tutarlılık ve anlam yakalamış olur. Zira tevhid, insanın zihinsel, ahlâkî ve sosyal boyutlarını bir araya getiren birleştirici bir güçtür.⁴⁵ Hayatın tüm alanlarına tevhidin entegre edilmesi, insanı maddi ve manevî gerçeklik arasında denge kurmaya yönlendirir; böylece birey yalnızca dünyevi hedeflere değil, aynı zamanda ahirete yönelik bir bilinçle hareket eder. Bu da, insanın hayatını bir anlam bütünlüğü içinde yaşamasını sağlayarak, modern dünyanın parçalanmış ve bireyselleşmiş yaşam biçimlerine alternatif bir yaşam tarzı sunar. Bu yaşam tarzında insan, bir birey olmanın yanı sıra evrensel düzenin bilinçli bir parçasıdır. Bu bilinç, insanı hem kendi varoluşunu anlamaya hem de çevresiyle uyumlu bir ilişki kurmaya yönlendirir. Tevhid inancı, evreni ve hayatı bir bütün olarak kavramayı mümkün kılarak, insanın varlık karşısında derin bir anlam bulmasını sağlar ve onun davranışlarına rehberlik eder. Bu bakış açısı, insanın yalnızca Allah'a kul olmasını değil, aynı zamanda evrendeki her şeyle sorumlu bir ilişki kurmasını da gerektirir. Bu da tevhidin, hayatın tüm alanlarına entegre edildiğinde bireyi ve toplumu ihya eden bir ilke olduğunu açıkça göstermektedir.

3. Gelecek Perspektifi Oluşturmada Tevhid İnancının Etkisi

Tevhid inancı, bireyin manevî ve ahlâkî gelişimini desteklerken, toplumsal düzenin adalet ve dayanışma ilkeleri üzerine inşa edilmesine katkı sağlar. Aynı zamanda, bilim ve teknoloji alanında, küresel sorunların çözümünde etik bir rehberlik sunarak insanlığın sürdürülebilir ve anlamlı bir gelecek inşa etmesine yardımcı olur. Bu açıdan tevhid inancının

⁴³ el-En'am 6/162.

⁴⁴ Bu bağlamda Muhammed İkbâl, tevhidin sadece bireysel ibadetlerle sınırlı olmadığını, bunun aksine bir insanın bütün hayatını şekillendiren bir ilke olduğunu savunmuştur. O, tevhidin toplumda adaletin sağlanması, bireyler arasında eşitliğin kurulması ve insanın gerçek potansiyeline ulaşabilmesi için bir temel oluşturduğunu belirtmektedir. İkbâl'e göre tevhid anlayışı bireysel ibadetlerde ve metafizik bir inanç olarak kalmamalı, aynı zamanda sosyal, siyasal ve ekonomik hayatı da kapsamalıdır. İkbâl, *Reconstruction of Religious Thought in Islam* adlı eserinde tevhidin bütüncül bir dünya görüşü oluşturduğunu ve bireylerin yanı sıra toplumsal düzeni de dönüştürebileceğini savunur. Geniş bilgi için bk. İkbâl, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, 15-45.

⁴⁵ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1935-1938), Cilt 1, 305.

gelecek perspektifi oluşturmadaki etkisi bireysel ve toplumsal düzeyde geniş bir yelpazede değerlendirilebilir.

3.1. Birey Üzerindeki Etkileri

İnsanı Allah'a kul olarak tanımlamakla birlikte, onun evrendeki yerine dair derin bir farkındalık geliştirmesine de olanak sağlayan tevhid inancı, bireyin özgüveni, kararlılığı ve iradesi üzerinde derin etkiler oluşturmaktadır. Bu bağlamda, tevhidin öğrettiği temel ilke; bireyin kendi varlığını, anlamını ve amacını, ilâhî iradenin belirlediği düzenle uyum içinde inşa etmesine zemin hazırlar. Tevhid inancının bireye kazandırdığı bütüncül bakış açısı, hayattaki zorlukları daha sağlıklı ve geniş bir perspektiften değerlendirmesini sağlar. Birey, her şeyin ilâhî bir plan ve düzen içinde gerçekleştiğine inanarak, geçici sıkıntıların ötesine geçen bir anlam ve güven duygusu geliştirir.⁴⁶ Bu inanç, insanın içsel gücünü keşfetmesine, potansiyelini fark etmesine ve yaşamını daha amaçlı bir şekilde sürdürmesine katkıda bulunur. Böylece tevhid, bireyin manevî gelişimini desteklerken, modern dünyanın karmaşası ve belirsizlikleri karşısında daha dengeli, dirençli ve anlam merkezli bir duruş sergilemesine imkân tanır.

Tevhid inancının bir diğer önemli etkisi, bireyin kararlılığını artırmasıdır. Bu inanç, insanın yaşamındaki tüm zorluklarla başa çıkabilme gücünü artırırken, kararsızlık ve kaygıları azaltır. Zira tevhid, insanın yalnızca Allah'a tevekkül etmesini öğütler ve bu tevekkül, karar alırken duyulan endişeleri ve tereddütleri minimize eder.⁴⁷ Çünkü tevhid inancına göre gerçek güven, sadece Allah'a dayanmaktan gelir.⁴⁸ Gazzâlî, kararlılığı Allah'a güvenle ilişkilendirir. Ona göre Allah'a güvenen birey, bu güvenle hareket ederek, zorluklar karşısında yılmadan ilerleyebilir. Bu anlayış, bireyin hedeflerine odaklanmasını ve onlara ulaşmada daha kararlı olmasını sağlar.⁴⁹

Tevhid inancının birey üzerindeki en belirgin etkilerinden biri de onun iradesi üzerinde oluşturduğu derin etkidir. Tevhid, insanın tüm varlıkları ve olayları Allah'ın birliğine ve iradesine dayandırarak anlamlandırmasını sağlar. Bu inanç, bireyi sadece dışsal koşulların değil, aynı zamanda içsel güçlerin de Allah'ın iradesi doğrultusunda şekillendiğine inandırır. Böylece birey, karşılaştığı zorluklar karşısında daha dirençli ve istikrarlı bir irade geliştirir; çünkü her olayın, görünen sebeplerin ötesinde ilâhî bir amaç ve düzen içinde gerçekleştiğine dair bir güven duygusu kazanır. Bu noktada, İslâm düşüncesinde özellikle Mâtürîdî'nin geliştirdiği hikmet anlayışı dikkat çekicidir. Mâtürîdî'ye göre Allah'ın fiilleri abes değil, hikmetle kayıtlıdır; her yaratılışın ve her olayın ardında akla uygun bir gerekçe ve ilâhî bir amaç bulunmaktadır.⁵⁰ Bu bakış açısı, bireyin yaşadığı her durumu anlamlı kılarak onun iradesini rastlantısallıktan kurtarmasını ve bilinçli bir yönelime dönüştürmesini sağlar. Tevhid inancının bireyin iradesi üzerindeki bu etkisi, onu yalnızca kendine güvenen bir varlık olmaktan çıkarıp, Allah'ın hikmetle işleyen iradesine teslimiyet içinde yaşayan bir bilinç düzeyine taşır. Böylece birey, iradesini kullanırken sadece kendine değil, Allah'ın iradesine de dayanarak daha kararlı, dengeli ve anlamlı bir yaşam sürer. Bu çerçevede

⁴⁶ Âl-i İmrân 3/160.

⁴⁷ et-Tevbe 9/51.

⁴⁸ et-Talâk 65/3.

⁴⁹ Gazzâlî, *İhya-u Ulumiddin*, 1, 100.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 159-161.

Gazzâlî de insanın kendi iradesini doğru ve hikmetli bir şekilde kullanmasının ancak tevhid inancıyla mümkün olabileceğini belirtmektedir.⁵¹

Görüldüğü gibi bireyin özgüvenini, kararlılığını ve iradesini derinlemesine etkileyen tevhid inancı, sağladığı bütüncül bakış açısıyla, bireyin kendi varoluşunu anlamlandırmasını, her durumu ilâhî irade çerçevesinde görmesini sağlar. Hayatın zorlukları karşısında bireye güçlü bir duruş sergileme, özgüven geliştirme ve doğru seçimler yapma yeteneği kazandıran bu inanç sistemi, bireyin manevî ve ahlâkî gelişimini desteklerken, modern dünyanın karmaşık problemleri karşısında bireyin sağlam bir iradeye sahip olmasına da olanak sağlayabilir.

3.2. Toplum Üzerindeki Etkileri

Tevhid inancı, toplumsal düzenin temel taşları olan adalet, merhamet, dayanışma, emanet, sorumluluk ve şura gibi değerleri güçlendiren bir ilke olarak, bireyden topluma yayılan bir etki sahasına sahiptir. Tevhid, Allah'ın birliğini tasdik ederken, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin ilâhî bir düzen ve hikmet çerçevesinde şekillenmesini öngörür. Bu anlayış, bireylerin birbirlerine karşı sorumluluk bilinciyle hareket etmesini teşvik eder ve böylece adaletin, merhametin ve dayanışmanın kökleşmesine katkıda bulunur. Kur'ân, tevhid inancının toplumsal değerleri nasıl şekillendirdiğini açıkça belirtir:

“Allah adaleti, ihsanı (iyiliği), akrabaya karşı cömert olmayı emreder; hayâsızlığı, kötülüğü ve zorbalığı yasaklar...”⁵²

Bu ayet, adaletin yalnızca bir erdem değil, aynı zamanda ilâhî bir buyruk olduğunu gösterir ve bireylerin toplumsal düzenin sağlanması için adaleti tesis etmelerini zorunlu kılar.

Adaletin tevhid çerçevesinde anlamı, Allah'ın yeryüzünde insana yüklediği halifelik görevi ile de ilişkilidir. Bu anlamda Allah, Kur'ân'da insanların eşitliğini ve takvaya dayalı bir üstünlüğün varlığını vurgulayarak,⁵³ bireylerin birbirlerine eşitlik ve hak bilinciyle yaklaşmalarını sağlar. Böylece, toplumdaki güç dengesizliklerini ve sosyal eşitsizlikleri azaltmayı hedefleyen bir toplumsal düzen teşvik edilir.

Tevhid inancının merhamet üzerindeki etkisi de önemlidir. Allah'ın rahmet sıfatı, tevhid inancının bireylerin toplumsal ilişkilerindeki yansımaları şekillendirir. İslâm ahlâkı, bireylerin yalnızca kendilerine değil, topluma ve özellikle zayıf kesimlere karşı merhametli olmalarını emreder. Hz. Peygamber'in “Merhamet etmeyene merhamet edilmez”⁵⁴ hadisi, merhametin bir bireysel erdemden ziyade toplumsal bir sorumluluk olduğunu gösterir. Tevhid inancıyla güçlenen bu anlayış, bireylerin empati ve şefkat duygularını geliştirirken toplumda da bir barış ve huzur atmosferi oluşturur.

Dayanışma ise, tevhid inancının toplumsal etkilerinden bir diğeridir. Tevhid, insanları bir bütünün parçaları olarak görür ve bireyleri birbirleriyle sorumluluk bilinci içinde hareket etmeye davet eder. İslâm düşüncesinde, toplum bir beden olarak tanımlanır ve her birey

⁵¹ Gazzâlî, *İhya-u Ulumiddin*, 1, 210.

⁵² en-Nahl 16/90.

⁵³ el-Hucurât 49/13.

⁵⁴ Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992. “Edeb”, 18.

bu beden bir organıdır.⁵⁵ Bu anlayış, bireylerin yalnızca kendi çıkarlarını gözetmek yerine, toplumsal dayanışmayı artırıcı bir tutum benimsemelerine yol açar. Zekât, sadaka ve infak gibi ibadetler, tevhid inancının toplumsal dayanışmayı güçlendirmedeki somut yansımalarıdır.

Tevhid inancının toplumsal etkisi yalnızca adalet, merhamet ve dayanışma gibi değerlerle sınırlı değildir; emanet, sorumluluk ve şura gibi diğer temel ilkeler de bu inancın toplumsal düzeydeki yansımaları arasında yer alır.

Emanet, hem bireyin Allah'a karşı sorumluluğunu hem de topluma karşı taşıdığı yükümlülükleri kapsayan bir ilkedir. Kur'an'da emanet, insanın taşıdığı ağır bir sorumluluk olarak tanımlanır:

"Biz emaneti göklere, yerküreye ve dağlara teklif ettik, ama onlar bunu yüklenmek istemediler, ondan korktular ve onu insan yükledi. Kuşkusuz insan çok zalim, çok bilgisizdir."⁵⁶

Bu bağlamda tevhid, bireyin sahip olduğu her türlü yetenek, makam ve imkânın aslında Allah'ın bir lütfu olduğunu ve bunların başkalarıyla âdil ve sorumlu bir biçimde paylaşılması gerektiğini hatırlatır. Birey, bu anlayışla kendi konumunu bir ayrıcalık değil, emanet olarak görür.

Sorumluluk, tevhid inancının doğrudan sonucu olarak ortaya çıkar. Allah'ın birliği ve hâkimiyeti inancı, bireyin her davranışının ilâhî düzene uygunluk göstermesi gerektiği bilincini kazandırır. Bu bilinç, kişinin hem bireysel hem toplumsal davranışlarında ölçülülüğü, adaleti ve dürüstlüğü esas almasını sağlar. Tevhid, sorumluluğu yalnızca bireysel ahlak alanında değil, toplumsal ilişkilerde de merkezi bir ilke haline getirir. Birey, ailesine, topluma, doğaya ve hatta gelecek kuşaklara karşı da sorumluluk taşıdığının farkına varır.

Şura ise tevhid inancının toplumsal karar alma süreçlerine yansıyan bir diğer ilkesidir. Kur'an'da Müslümanların işleri aralarında danışma (şura) ile yürütmeleri övülür:

"İşleri de aralarındaki danışma (şura) ile yürür."⁵⁷

Bu ayet, tevhid inancına dayalı toplumların otoriteyi tek elde toplamayan, ortak akla ve katılıma dayalı bir yönetim anlayışı benimsemeleri gerektiğini gösterir. Çünkü Allah'ın birliği fikri, insanın mutlak güç sahibi olmadığını; yalnızca Allah'a ait olan bu yetkinin insanlar arasında adalet, istişare ve ortak sorumluluk temelinde paylaşılması gerektiğini öğretir.

Görüldüğü gibi tevhid inancı, adalet, merhamet, dayanışma, emanet, sorumluluk ve şura gibi temel toplumsal değerleri güçlendiren ve birey ile toplumu ilâhî bir düzen çerçevesinde yeniden inşa eden bir ilke olarak bütüncül bir sistem önermektedir. Tevhid, toplumsal ilişkilerin yalnızca bireysel menfaatlere değil, Allah'ın emrettiği evrensel ilkelere dayanarak şekillenmesini sağlar. Böylece, tevhid inancı bireyden topluma yayılan etkisiyle, adil, merhametli, sorumluluk sahibi ve dayanışma içinde bir toplumun oluşmasına katkı sunar; aynı zamanda bu toplumun istişare kültürü ve emanet bilinciyle sağlıklı bir biçimde yapılandırılmasına da zemin hazırlar.

⁵⁵ Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Birr", 66.

⁵⁶ el-Ahzâb 33/72.

⁵⁷ eş-Şûrâ 42/38

3.3. Bilim ve Teknoloji İlişkisindeki Etkileri

Tevhid inancı, bilimsel ilerlemenin etik değerlerle yönlendirilmesi ve insanlığın yararına kullanılmasında önemli bir rehberlik sunar. İslâm düşüncesine göre tevhid, Allah'ın yarattığı evrenin anlamını ve düzenini kavrama çabasını teşvik ederken, bu çabanın etik sınırlar içinde kalmasını sağlar. Tevhid anlayışı, bilimin yalnızca maddi faydaya odaklanan bir araç olmaktan öte, evrenin ilâhî bir nizamla yaratılmış bir kitap gibi okunması gerektiğini vurgular.⁵⁸ Başka bir ifade ile tevhid inancı açısından bakıldığında bilimsel araştırmalar, bir ibadet ve tefekkür alanı olarak tanımlanır. Bu çerçevede, bilimsel faaliyet, Allah'ın yarattığı düzeni anlamak ve bu düzenin hikmetine uygun hareket etmek için bir araç olarak görülür.

Bunun yanı sıra tevhid, bilimi ve teknolojiyi ahlâkî bir çerçeveye oturarak insanlığın hizmetine sunar. Bu açıdan bilim ve teknoloji Allah'ın yarattığı düzeni bozacak sonuçlar doğurmamalıdır. Bu nedenle İslâm düşüncesinde bilim, insana hizmet etmeli, insan onurunu korumalı ve tabiatın dengesini gözetmelidir. Modern dünyada bilim ve teknoloji, hızla ilerlerken, etik sorular ve sosyal sorumluluklar sıkça göz ardı edilebilmektedir. Bu noktada tevhid inancı, bilimin ahlâkî denetimini sağlayan bir referans noktası sunar. *Kitabü's-Şifa* adlı eserinde konuya genişçe yer veren İbn Sînâ, bilimin insanın Allah'a olan yakınlığını artırması gerektiğini ifade etmiş ve bilimsel faaliyetlerin etik ilkelerle uyumlu olmasının önemine dikkat çekmiştir.⁵⁹

Tevhidin bilimsel ilerlemeye katkılarının biri de, evrenin tek bir düzen ve yasaya dayandığını kabul etmesidir. Bu anlayış, bilimsel faaliyetlere bir tutarlılık ve hedef kazandırır. Allah'ın birliğine olan inanç, bu bağlamda doğanın yasalarını araştırma ve keşfetme motivasyonu sağlar. Örneğin, İslâm bilim tarihi, tevhid inancının yönlendirdiği büyük bilimsel keşiflere sahne olmuştur. El-Bîrûnî (973–1048) ve İbn Heysem (965–1040) gibi pek çok erken dönem Müslüman bilim insanları, doğa bilimlerine yönelik çalışmalarını teknik bir faaliyetin ötesinde, Allah'ın varlığını ve birliğini kavramaya yönelik bir çaba olarak görmüşlerdir.⁶⁰ El-Bîrûnî, bilimsel araştırmaların ilâhî kudret ve hikmeti anlamının bir aracı olduğunu vurgulayarak, doğadaki düzenin ve işleyişin Allah'ın yaratma fiilinin bir yansıması olduğunu ifade etmiştir.⁶¹ Benzer şekilde İbn Heysem de, *Kitâb el-Menâzır (Optik Kitabı)* adlı eserinde görme olayını fiziksel yasalar çerçevesinde açıklarken, bu yasaların Allah'ın birliğini ve hikmetini gösterdiğini savunmuştur. Ona göre doğa kanunları tesadüfî değil, ilâhî bir düzenin tezahürüdür.⁶² Bu çerçevede İbn Heysem'in, bilimsel araştırmalarını tevhit inancı temelinde kurguladığı ve doğa olaylarını Allah'ın mutlak iradesi ve hikmetiyle anlamlandırdığı görülmektedir.

Tevhid inancı, bilimi etik değerlerle sınırlarken, teknolojinin de insanlığa zarar vermeyecek şekilde kullanılması gerektiğini belirtir. Teknolojinin sınırsız bir güç değil, insanın Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak sahip olduğu bir emanet olduğu bilinci, modern dünyanın karşılaştığı çevresel ve toplumsal sorunlara çözümler sunabilir. Bu

⁵⁸ Âl-i İmrân 3/190.

⁵⁹ Geniş bilgi için bk. İbn Sînâ, *Kitabü's-Şifa*, 350-370.

⁶⁰ Geniş bilgi için bk. Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik (5 Cilt Takım)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2018); Mehmet Bayraktar, *İslam'da Bilim ve Teknoloji Tarihi* (Ankara: TDV Yayınları, 2017).

⁶¹ Geniş bilgi için bk. Bîrûnî, *Tahdidu Nihayati'l-Emakin*, çev. Kıvameddin Burslan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013).

⁶² Geniş bilgi için bk. İbn Heysem, *The Optics of Ibn al-Haytham: Books I-III On Direct Vision*, trans. A.I. Sabra (The Warburg Institute, University of London, 1989).

bağlamda, tevhid inancı, bilimi yalnızca bir bilgi aracı olarak değil, aynı zamanda insanlığın ve doğanın iyiliği için çalışan bir etik sistemin parçası olarak görür. Bu anlayış, bilimin toplumsal ve çevresel faydaya hizmet eden bir yapıya dönüştürülmesini sağlar.

Görüldüğü gibi, tevhid inancı, bilim ve teknolojiye yönelik ahlâkî bir rehberlik sunarak, bu alanlarda gerçekleşen ilerlemelerin insanlık yararına ve ilâhî düzenle uyumlu bir şekilde yönlendirilmesini sağlar. Bu yaklaşım, bilimin ve teknolojinin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde olumlu katkılar sunmasını, ancak bu katkıların ahlâkî değerler çerçevesinde gerçekleşmesini mümkün kılar.

3.4. Küresel Sorunların Çözümündeki Etkileri

Tevhid inancı, modern dünyanın karşı karşıya olduğu çevre ve doğa sorunlarına yönelik sürdürülebilir ve etik çözümler sunarken, aynı zamanda farklı kültürler ve dinler arasında ortak bir zemin oluşturma potansiyeli taşır. Bu bağlamda insanın doğayla ve diğer insanlarla olan ilişkisini bütüncül bir perspektifle ele alan tevhid anlayışı, küresel sorunlara manevî ve ahlâkî bir yaklaşım geliştirilmesine pratik bir katkı sağlar.

3.4.1. Ekolojik Denge ve Sorumluluk

Evrenin Allah tarafından bir düzen ve hikmetle yaratıldığını kabul eden tevhid inancı, bu düzenin korunmasını insanın temel sorumluluklarından biri olarak görür. İslâm düşüncesinde insan, Allah'ın yeryüzündeki halifesi olarak, doğayı koruma ve çevreyi gözetme yükümlülüğüne sahiptir. Kur'ân, evrenin ilâhî bir düzenle yaratıldığını ve insanın bu düzeni bozma hakkının olmadığını açıkça ifade eder.⁶³ Bu anlayış, modern dünyanın karşı karşıya olduğu çevre sorunlarına yönelik güçlü bir etik temel sunar.

Tevhid, doğayı yalnızca insanın faydalanacağı bir kaynak olarak görmez, aynı zamanda Allah'ın sanatını ve kudretini yansıtan bir ayetler bütünü olarak görür. Bu bakış açısı, insanın doğayla olan ilişkisini çıkarı merkezli bir yaklaşımdan çıkarıp sorumluluk temelli bir ilişkiye dönüştürür. Kur'ân, insanın çevreyle uyum içinde yaşaması gerektiğini ve doğal düzenin (karaların ve denizlerin) bozulmasının toplumsal çöktürlere yol açacağını belirtmiştir.⁶⁴ Bu açıdan bakıldığında modern çevre krizlerinin yalnızca bir ekolojik problem olmayıp, ahlâkî ve manevî bir mesele olduğu görülür.

Tevhid inancı, sürdürülebilirlik kavramını doğal bir sorumluluk olarak kabul eder. İslâm hukukunda (fıkıh) yer alan "maslahat" ilkesi, çevresel faydaların korunmasını da içerir.⁶⁵ Örneğin, suyun, havanın ve toprağın kirlenmemesi, insanın hem bireysel hem de toplumsal bir görevi olarak ele alınır. Hz. Peygamber'in, ağaç dikmeyi ve doğal kaynakları korumayı teşvik eden şu hadisi bu konuda önemli bir rehberdir:

"Kıyametin kopacağını bilseniz bile, elinizde bir fidan varsa onu dikin"⁶⁶

Bu öğüt, insanın çevreye yönelik sorumluluğunun ne denli önemli olduğunu ve bu sorumluluğun zaman ve mekân sınırı tanımadığını ifade eder.

Hiç kuşkusuz modern çevre sorunlarının çoğu, insanın doğaya karşı bencil ve sömürücü tutumundan kaynaklanmaktadır. Kapitalist sistemin kâr odaklı yaklaşımı,

⁶³ er-Rahman 55/7-10.

⁶⁴ er-Rûm 30/41.

⁶⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Tâmir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011), 1, 537-539.

⁶⁶ Buhari, "Edeb", 27.

çevresel bozulmayı hızlandırmış ve ekosistemlerin sürdürülebilirliğini tehlikeye atmıştır. Tevhid inancı ise bu yaklaşımı eleştirir ve insanı çevreyle uyum içinde yaşamaya çağırır. Seyyid Hüseyin Nasr, tevhid anlayışının çevre sorunlarına yönelik bir çözüm sunduğunu ve doğanın kutsallığını yeniden hatırlattığını ifade eder. Ona göre modern insan, doğayı sadece maddi bir varlık olarak gördüğü için onunla ilişkisinde dengesizlik yaratmıştır. Buna karşılık tevhid, doğanın manevî boyutunu yeniden canlandırır.⁶⁷

Tevhid inancına dayalı bu anlayış, çevreyi koruma sorumluluğunu bireysel bir yükümlülük olmaktan çıkarıp toplumsal bir vecibe haline getirir. Zekât ve vakıf müesseseleri, çevre koruma projeleri için de kullanılabilecek sosyal dayanışma mekanizmaları sunar. Örneğin, Osmanlı döneminde, suyollarının temizlenmesi ve ormanların korunması gibi faaliyetler, bu tür mekanizmalarla yürütülmüştür.⁶⁸ Bu uygulamalar, tevhid inancının sosyal ve ekolojik sorumlulukları bir arada ele alabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, tevhid inancı, insanın çevreye yönelik tutumunu yeniden şekillendiren, doğanın korunmasını bir ibadet ve sorumluluk olarak gören bütüncül bir yaklaşım sunar. Bu anlayış, modern çevre krizlerine karşı sürdürülebilir, etik ve inanç temelli bir çözüm önerisi olarak, insanın doğayla uyum içinde yaşamasını teşvik eder.

3.4.2. Barış ve Diyalog

Tevhid anlayışı, evrensel birliği ve bütünlüğü vurgulayan yapısıyla farklı kültür ve dinler arasında barış ve diyalogun temeli olabilecek bir zemin sunabilir. Zira bu inanç sisteminde tüm insanlığın ortak bir yaratıcıya bağlı olduğunun kabul edilmesi kardeşlik, eşitlik ve adalet ilkelerini desteklemektedir. Nitekim Kur’ân, insanlığın çeşitliliğinin tanışma ve barış içinde bir arada yaşama amacıyla yaratıldığını belirtmektedir.⁶⁹ Bu ilke, farklı kimlikler arasındaki çatışmaları aşmak için tevhid anlayışının sağlayabileceği ortak bir etik ve manevî zemin ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, insanları ayrıştıran unsurların ötesine geçerek ortak değerler etrafında bir araya gelmeyi teşvik eden tevhid inancı, insanlık ailesinin farklı üyelerini birbirine bağlayan ahlâkî ve manevî bir çerçeve sunmaktadır. Bu konuda İbnü’l-Arabî’nin tüm varlıkların aynı ilâhî kaynaktan geldiğini ve bu yüzden tüm varlıkların birbiriyle bağlantılı olduğunu vurgulayan “vahdet-i vücûd” kavramı önemli bir düşünsel zemin sunmaktadır. Varlığın ontolojik hakikatini sadece Allah’a tahsis eden İbnü’l-Arabî, diğer tüm varlıkları da bu hakikatin izafî, mecazî ve gölgesel tezahürleri olarak görmektedir.⁷⁰ Kelâmcıların yoktan yaratma (*halk*) anlayışından farklı olarak, varlıkları Allah’ın ilmindeki ebedî hakikatler (*a’yân-ı sâbite*) çerçevesinde ve tecellî derecelerine göre açıklar. Ona göre her varlık, Allah’ın isim ve sıfatlarının belirli bir yansıması olarak, zâhir-bâtın, taayyün ve tecellî gibi kavramlarla açıklanan bir düzende mevcuttur.⁷¹ Bu bağlamda İbnü’l-Arabî, dinlerin farklı tecellî biçimleriyle aynı hakikate işaret edebileceğini ifade eder; ancak bu, yüzeysel bir çoğulculuk değil, hakikatin çokluk içinde görünüşünü esas alan metafizik bir yaklaşımdır. Her ne kadar bu görüş, Allah-mahlûk ayrımını bulanıklaştırma riski

⁶⁷ Nasr, *Man and Nature*, 1968, 93-97.

⁶⁸ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti’nde Sosyal Yardım ve Zekât Uygulamaları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları, 2003), 120-130.

⁶⁹ el-Hucurât 49/13.

⁷⁰ İbnü’l-Arabî, *Füsûsu’l-Hikem*, 136-138.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. İbnü’l-Arabî, *el-Fütûhâtü’l-Mekkiyye*, nşr. Osman Yahya (Beyrut: Dâru’s-Sâdir, ts.); Mehmet Bayraktar, *İbnü’l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990).

nedeniyle kelâmcılarca eleştirilmiş olsa da, İbnü'l-Arabî'nin amacı, varlığı ilâhî hakikatin birliği içinde yeniden düşünmek ve bu birliği farklılıkları silmeden temellendirmektir. Böylece İslâm düşüncesinde hem tartışmalı hem de özgün bir metafizik perspektif sunan İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd düşüncesi ile farklı inanç sistemlerinin özünde bir anlamda birlik barındırdığını ve bu birliğin barış ve diyalog için bir temel oluşturabileceğini ortaya koymaktadır.

Modern çağda, tevhid anlayışının farklı dinler ve kültürlerle diyalog kurmada oynayabileceği rol, birçok düşünür tarafından tartışılmıştır. Bunlardan biri olan Seyyid Hüseyin Nasr, tevhid inancını bir “kozmetik ahlâk” olarak tanımlamış ve bunun, dinler arası diyalogun temellerinden biri olabileceğini ileri sürmüştür. Nasr’a göre, tevhid inancının evrensel yönleri, insanlığın ortak değerlerini ortaya çıkararak, dinler ve kültürler arasında bir köprü görevi görebilir.⁷² Bu anlayış Kur’ân’da da yankı bulmaktadır. Âl-i İmrân suresinin 64. ayetinde farklı inanç mensuplarına, Allah’tan başkasına kulluk etmeme ilkesi temelinde ortak bir kelimedede (tevhid) buluşma çağrısı yapılmaktadır:

*“De ki: Ey Kitap Ehli! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze gelin...”*⁷³

Ayetin de işaret ettiği bu ilke, modern dünyada artan kutuplaşma ve çatışmalara karşı, insanları birleştiren manevî bir çerçeve sunmaktadır. Bu açıdan tevhid, sadece ahlâkî bir ideal değil, aynı zamanda pratik bir diyalog ve barış aracı olarak da işlev görebilir.⁷⁴ İslâm tarihinde, özellikle Endülüs’te, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki etkileşim, tevhid anlayışının barışçıl bir toplumsal düzen inşa etmedeki rolünü göstermektedir.⁷⁵ Bu dönemde İslâm düşünürleri, farklı inanç mensuplarıyla ortak akıl ve ahlâkî değerler temelinde etkileşimde bulunmuş, bu da kültürel zenginlik ve entelektüel birikime katkı sağlamıştır. İbn Rüşd’ün, Aristo felsefesini yorumlayarak Hristiyan ve Yahudi düşünürlerle ilham kaynağı olması, bu bağlamda anlamlı bir örnektir.

Böylece, insanlığı birleştiren ilâhî bir bağ olarak, farklı kültürler ve dinler arasında ortak bir zemin oluşturma potansiyeline sahip olan tevhid inancı, insanlığın çeşitliliğini bir zenginlik olarak gören ve bu zenginliği barış ve diyalog için bir fırsata dönüştüren bir perspektif sunar. Tevhidin bu özelliği, modern dünyada karşılaşılan kimlik çatışmaları, dini ayrışmalar ve kültürel önyargılara karşı güçlü bir çözüm önerisi olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Tevhid inancı; birey, toplum ve dünya düzeyinde bir anlam ve gelecek perspektifi sunan kapsayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Birey açısından tevhid, insanın kendisini bir yaratıcıya bağlı hissetmesini sağlayarak varoluşsal bir güven ve özgüven kazandırır. Bu inanç, bireyin hayatını sadece maddi çıkarlar değil, manevî ve ahlâkî değerler temelinde şekillendirmesine rehberlik eder. Toplum düzeyinde tevhid; adalet, merhamet dayanışma, emanet, sorumluluk ve şura gibi değerleri merkeze alarak sosyal bağların güçlenmesine ve toplumsal barışın tesisine katkı sağlar. Özellikle adalet ilkesi, toplumsal düzenin sürdürülebilir bir temelde inşa edilmesine olanak tanır. Küresel ölçekte ise tevhid inancı,

⁷² Nasr, *Man and Nature*, 102-105.

⁷³ Âl-i İmrân 3/64.

⁷⁴ Tevhidin bu minvaldeki etkisi için bk. Ruhullah Öz, *Tanrının Kimliği: Semavi Kitapların Betimledikleri Tanrı Tipolojileri*, Hamidullah Avras (ed.) (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 473.

⁷⁵ Geniş bilgi için bk. Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi: Endülüs Orta Çağ İspanyası’nda Örnek Bir Medeniyet*, çev. Sinan Coşkun (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020).

çevre sorunlarından kültürel çatışmalara kadar pek çok krize kapsamlı çözümler sunar. İnsanın doğayla ilişkisinde sorumluluk bilinci oluşturur ve farklı kültür ve dinlerle ortak bir zeminde buluşmayı teşvik eder. Bunun yanı sıra, bilim ve teknolojiyi etik değerlerle bütünleştirerek insanlık için hem faydalı hem de sürdürülebilir bir gelecek inşa etme yolunda rehberlik eder. Son olarak tevhid inancı; insanın kendisi, toplum ve evrenle olan ilişkisini bütüncül bir yaklaşımla ele alan, anlam arayışına rehberlik eden ve insana geleceğe dair umut vadeden bir sistemdir. Modern dünyanın karmaşık sorunları karşısında tevhid, bireysel ve toplumsal düzeyde denge ve çözüm önerileri sunarak evrensel bir ilke olarak güncelliğini ve önemini korumaktadır.

Öneriler

Tevhid inancının bireysel, toplumsal ve küresel düzeyde karşılaşılan sorunlara yönelik çözüm sunma potansiyeli, modern dünyada bu inancın etkin bir şekilde anlaşılmasını ve uygulanmasını önemli kılmaktadır. Bu doğrultuda, tevhid anlayışının eğitim, siyaset ve kültür gibi temel alanlarda yeniden değerlendirilmesi ve entegre edilmesi, toplumsal yapının daha âdil, dengeli ve uyumlu bir şekilde gelişmesine katkıda bulunabilir. Eğitim alanında tevhid, bireylerin hayatlarını sadece maddi çıkarlarla değil, aynı zamanda ahlâkî ve mânevî değerlerle şekillendirmelerini sağlayacak değer temelli bir müfredatın temelini oluşturabilir. Adalet, merhamet, sorumluluk ve çevre bilinci gibi kavramların ders içeriklerine entegre edilmesi, genç nesillerin hem entelektüel hem de etik açıdan donanımlı bireyler olarak yetişmelerine katkıda bulunacaktır. Aynı zamanda, farklı kültür ve dinlerle diyaloga açık bir tevhid anlayışının eğitime dâhil edilmesi, hoşgörü ve barış ortamının tesisine hizmet edebilir. Siyaset alanında ise tevhid, adalet, emanet, şura ve sorumluluk merkezli bir liderlik anlayışını teşvik ederek toplumsal düzenin sürdürülebilir temeller üzerine inşa edilmesine olanak tanır. Siyasî karar alma süreçlerinde bireylerin refahını gözeten, kapsayıcı ve eşitlikçi politikaların geliştirilmesi, tevhidin modern toplumlar üzerindeki olumlu etkilerini güçlendirebilir. Ayrıca, tevhidin evrensel barış ve dayanışma ilkeleri, uluslararası ilişkilerde ortak insanlık değerleri üzerine kurulu bir diyalog zemini oluşturabilir. Kültürel alanda ise tevhid inancı, sanat ve edebiyat yoluyla bireylerin manevî dünyalarını zenginleştiren ve toplumsal bağları güçlendiren bir estetik anlayışa dönüştürülebilir. Medya aracılığıyla tevhidin ahlâkî ve insanî yönlerinin vurgulanması, geniş kitlelere ulaşarak bu inancın modern dünyayla daha uyumlu bir şekilde buluşmasını sağlayabilir. Ayrıca, tevhid anlayışının tarihsel birikimi ile modern dinamiklerin harmanlanması, yenilikçi yaklaşımlar geliştirilmesine olanak tanır. Sonuç olarak, tevhidin modern dünyaya uyarlanması; eğitim, siyaset ve kültür gibi alanlarda disiplinler arası çalışmaların teşvik edilmesi, pratik sosyal projelerin uygulanması ve uluslararası işbirliklerinin artırılmasıyla mümkün olacaktır. Böylece, tevhid inancı; bireylerin manevî doyumunu, toplumsal barışı ve küresel dayanışmayı güçlendiren bir ilke olarak insanlığa yol göstermeye devam edebilir.

Kaynakça

- Açıkgöç, Alparslan. *İslâm Düşüncesinde Bilgi ve Bilim*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1994.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Sosyal Yardım ve Zekât Uygulamaları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları, 2003.
- Altıntaş, Ramazan. "İslâm Düşüncesinde Tevhid ve Tefrika." *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996), 111-121.
- Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları, 1999.

- Attas, S. Nakib. *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemler*, çev. M. Erol Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Bauman, Zygmunt. *Liquid Modernity*. Polity Press, 2000.
- Bayraktar, Mehmet. *İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990.
- Bîrûnî, *Tahdidu Nihayati'l-Emakin*, çev. Kıvameddin Burslan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Hanîfe, en-Nu'mân b. Sâbit. *el-Fikhü'l-ekber*. şrh. Ali el-Karî. Beyrut: 1984.
- Erkal, Mustafa E. *Sosyoloji*. İstanbul: Der Yayınları, 2000.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türkî. "İhsâu'l-ulûm". *Mantiğa Giriş Risâleleri*, trc. Yaşar Aydın, 92-127. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Frankl, Viktor E. *Man's Search for Meaning*. Beacon Press, 2006.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tusî. *İhya-u Ulumiddin*. Beyrut: Darü'l-Kütüb el-İlmiyye, 1993.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tusî. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed Tâmir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2011.
- Giddens, Anthony. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford University Press, 1991.
- Heidegger, Martin. *Being and Time*, trans. by J. Stanbaugh. New York: State University of New York Press, 1996.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *Fusûsu'l-Hikem*, çev. Nuri Gencosman. İstanbul, 1992.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Arabî et-Tâî el-Hâtimî. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Nşr. Osman Yahya. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *el-Keşf*, nşr. Mustafa Abdülcevâd İmrânî. Kahire: y.y., 1968.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Faslü'l-Makal*, çev. B. Karlağa. İstanbul: İşaret, 1992.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *Kitabü's-Şifa*. Kahire: Darü'l-Maarif, 1981.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. "*Er Risaletu'l Arşıyye fi Hakiki't Tevhid ve İsbati'n Nübüvve*", *Felsefe Metinleri*, çev. Mahmut Kaya. İstanbul, 2007.
- İkbal, Muhammed. *Rumuz-u Bihodi*, çev. Ali Nihat Tarlan. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1958.
- İkbal, Muhammed. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*. Stanford University Press, 2013.
- Kolektif. *İslâm Düşüncesinde Adalet*. Ed. Ömer Türker ve Yunus Kaplan. İstanbul: Fikir Kitap, 2024.
- Kur'ân Yolu Meâli*. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 8. Basım, 2018.
- Marx, Karl. *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844*, trans. Martin Milligan. Progress Publishers, 1977.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el. *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

- Menocal, Maria Rosa. *Dünyanın İncisi: Endülüs Orta Çağ İspanyası'nda Örnek Bir Medeniyet*, çev. Sinan Coşkun. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2020.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-Sahîh Mukaddime*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *İslâm Kozmoloji Öğretilerine Giriş*, çev. Nazife Şişman. İstanbul: İnsan Yayınları, 1985.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*. Allen & Unwin, 1968.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. *The Heart of Islam: Enduring Values for Humanity*. HarperOne, 2004.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-Kelâm*, thk. Muhammed Salih Farfûr. Dimaşk: Mektebetu Dari'l-Farfûr, 2000.
- Öz, Ruhullah. *Tanrının Kimliği: Semavi Kitapların Betimledikleri Tanrı Tipolojileri*. Hamidullah Avras (ed.). Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022.
- Râzi, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er. *Mefatihü'l-Gayb*, thk. Seyyid İmran. Daru'l-Hadîs, Kahire, 2012, c. 13.
- Sardar, Ziauddin. *Islamic Futures: The Shape of Ideas to Come*. Mansell Publishing Limited, 1989.
- Seyfullah Sevim. *İslâm Düşüncesinde Marifet ve İbn Arabî*. İstanbul, 1997.
- Sezgin, Fuat. *İslâm'da Bilim ve Teknik (5 Cilt Takım)*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2018
- Şimşek, Osman. "7-19. Yüzyıl Sürecinde Tevhidi Düşünce'ye Göre Bilgi İnşa Etmedeki Öncü Türk-Bilgeleri", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum/Education And Society In The 21st Century* 8/22 (2019), 17-52.
- Ülken, Hilmi Ziya. *İslâm Düşüncesi*. İstanbul: Ülken Yayınları, 1966.
- Weber, Max. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, trans. Talcott Parsons. Routledge, 1992.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1935-1938, Cilt 1.
- Quine, Willard Van Orman. *Word and Object*. Cambridge: MIT Press, 1960.